

תגובה: "ואני בבואי מפדן" – לתשובתה ונחלתה של רחל

החטא

נפתח בהקדמה.¹ ההבדל היסודי ביותר בין עבודת ה' ובין עבודת אלילים הוא שעובד האלילים מכיר באלוהות הרבה בעוד שעבד ה' מכיר רק באל אחד בורא שמים וארץ. אך יש הבדל גם ביחס לאל ובאופי העבודה. האליל שאינו אל יחיד אינו כלי-יכול; כוחו נפגם על ידי כחות האלים האחרים. ישנם כחות אחרים שאינם כפופים לו, וממילא הוא יכול להיות מושפע על ידם. אלילים שייכים למסגרת הטבעית: הם אינם בוראי שמים וארץ

¹ את עיקרי הדברים כאן כתבתי בעלון דף קשר 635, ובשיעורים בבית המדרש הווירטואלי לפרשת ויצא ולפרשת ויחי. מהמאמר בדף קשר הובאו חלק מהדברים גם על ידי הרב אמנון בזק במאמרו במגדים כח.

העיבוד הנוכחי מופיע כאן בהקשר מאמרו של הרב אברהם סתיו, ומספק ביאור חליפי לבעיה הפרשנית שאותה הוא סוקר ושעמה הוא מתמודד. בהתייחסות ספציפית לפתרון שהוא מציע (שמשמעות פסוק 'ואני בבואי מפדן' היא הזכרת אי-קבורת רחל במערת המכפלה, ושכך הוא מהווה הקדמה לנתינת שכם ליוסף, כיוון ששכם נועד להיות מקום קבורה ליוסף, וכך זכותה של רחל למקום קבורה הועבר ליוסף), יש להעיר:

א. עצם ההסבר אינו מובן: מה שרחל 'הפסידה' הוא קבורה בקבר האבות, במערת המכפלה; במקום זה, היא קיבלה מקום קבורה עצמאי ונפרד. כיוון שכך, מה שיעקב נותן עתה ליוסף (לפי ביאור זה) – מקום קבורה עצמאי – הוא בדיוק מה שרחל קיבלה, ולא מה שהיא הפסידה.

ב. המרחק בין שני הפסוקים מקשה מאוד על ההסבר. כיצד הקורא אמור להבין שיש רצף בין הדברים? גם אם אכן אירע שיעקב קטע את דבריו, הסיפור בתורה לא היה צריך לקטוע את דבריו ממש באמצע עניין. מוזר לומר שיש רווח כזה בתוך ההיגד רק בגלל איזו תקלה מקרית.

ג. בפסוק על נתינת שכם אין זכר לכך שהיא מיועדת לקבורת יוסף. אמנם בפועל יוסף אכן נקבר בשכם כפי שמסופר בסוף ספר יהושע, אבל העובדה שאדם נקבר בנחלתו אינה מעידה על כך שהעיר ניתנה לו באופן ספציפי לשם כך. גם לא מובן מדוע יש צורך בשכם כמקום קבורה – מדוע לא יוכל יוסף להיקבר במקום אחר בנחלתו?

תגובת הרב אברהם סתיו: עם קשיים אלו התמודדתי ברמה מסוימת במאמרי, ואני סבור שעדיין הם קלים מן הקשיים שהצגתי על הפרשנויות החלופיות. כאן אדגיש רק כי מפשט הפסוק עולה באופן ברור שהדגש בו הוא על ארעיותה של קבורת רחל (כפי שכתבו כל מפרשי הפשט) וקשה לומר שמטרתו היא לספר על כך שנקברה בארץ, כפי שמוצע במאמר זה. על אחת כמה וכמה קשה להעמיס בו את המשמעויות הנלוות לקבורה בארץ שיובאו להלן, אשר אין להן כל רמז בפרשה.

אלא כפופים לחוקי שמים וארץ, מושפעים ולא רק משפיעים. ממילא, אפשר להפעילם על ידי אי אלו מעשים – אמירת מילות כישוף או תפילות, עשיית פעולות מוגדרות של קסם וכיוצא באלו. ניחוש, העלאה באוב וכיוצא באלה כלולים בתופעה זו – האדם מפעיל את המערכות האליליות כדי לקבל מידע או עזרה.

בניגוד לכך, הקב"ה הוא בורא שמים וארץ, הוא אינו כפוף לשום מסגרת אלא רק פועל בדעת. אפשר לדבר עמו והוא ישמע, או לעשות זכויות והוא ייטיב עם הזכאי, אך לא כמושפע בהכרח, אלא כפועל בחכמה ובחסד להיטיב עם אוהביו.

לעתים, אדם שעקרונית עובד את ה' ומכיר בבריאת שמים וארץ על יד הקב"ה – יכול להיכנס באמונתו פגם של תפיסה אלילית. הוא מנסה להשפיע על מערכות שמים על ידי מעשים: הוא מתפלל, אך לא כנכנע לפני המקום, אלא כמנסה להפעיל את ההשגחה. הוא עושה זכויות, לא מפני שה' חפץ בכך, אלא כדי להשיג את מטרותיו. אמונתו היא אמנם אמונה בה' ולא באלילים, אך זו אינה תמימה; יש בה פגם של גישה מכאניסטית-פגאנית ביחס להשגחה. התורה הרבתה איסורים לגבי עבודה כזו – איסורי מנחש ומעונן, קוסם קסמים ועוד.

נראה שרחל אמנו חטאה בחטא זה, ושלבסוף שבה מחטאה. כשעזבה משפחת יעקב את בית לבן, נאמר: "וּלְבָן הָלַךְ לְגֹזֵז אֶת צֵאֲנוֹ, וַתִּגְנֹב רַחֵל אֶת הַתְּרָפִים אֲשֶׁר לְאֲבִיהָ" (לא, יט). לשם מה גנבה רחל את התרפים?

רש"י מביא מדרש בראשית רבה: "להפריש את אביה מעבודה זרה נתכוונה". אלא שעל זה קשה תמיהתו של ראב"ע: "ואילו היה כן, למה הולכה אותם עמה ולא טמנתם בדרך?" – אם כל מאווייה של רחל היו להילחם בתופעה של עבודה זרה, היה עליה להתנער מהתרפים מיד.

ראב"ע עצמו מפרש: "הקרוב – שהיה לבן אביה יודע מזלות, ופחדה שאביה יסתכל במזלות לדעת איזה דרך ברחו". כלומר, רחל לא נסתה כלל להתנגד לעבודה הזרה, אלא גנבתם למטרה אחרת – למנוע את ידיעת אביה על בריחתם. לכן אין לומר שרחל מתנגדת לעבודת אלילים עצמה, ומשום כך אין לצפות בהכרח שתפטר מהם מיד.

גם אם נקבל את דבריו של ראב"ע, שלא הייתה לרחל שום זיקה, לא שלילית ולא חיובית, לתרפים, נראה שיש בזה משום חטא שהחזיקה את התרפים ולא נפטרה מהם. אבל על שיטת ראב"ע קשה, שהוא מניח פרטים שחסרים בפסוקים. נראה, שראב"ע צודק שלא הייתה כאן מגמה של מניעת עבודה זרה, אלא שצריך לומר שאדרבה, רחל רצתה את התרפים לעצמה.

כאשר מספרים שאדם גנב דבר, המניע הפשוט הוא שהוא רצה את אותו הדבר לעצמו. התרפים במקרא הם אמצעי מאגי לידיעת עתידות, והיו אנשים כלבן שאף עשו אותם לאלים (לא, ל), אך השימוש הראשוני שלהם הוא להגדת עתידות ולא דווקא כאלילים לעבודה זרה (עיין רמב"ן לא, יט), ולכן אין לומר שרחל עבדה אותם כאביה, אלא רק שרחל רצתה את התרפים לשם ניחוש (וכן פירש שם שד"ל; אמנם, הוא כנראה לא רואה בזה מעשה שלילי).

בשורש הדברים נראה, שאמנם רחל קיבלה את א-להי יעקב, אך תפיסתה היסודית הייתה מאגית, ודבר זה השפיע על אופן התייחסותה להשגחה. רחל לא ראתה סתירה של ממש בין עבודת ה' לבין הניחוש בתרפים. ומתוך הקשר הפרשה מסתבר, שהשימוש בתרפים נועד לסייע איכשהו במאמציה של רחל להוליד.²

התשובה של רחל

מיד לאחר שנצטווה יעקב לעלות לבית אל, נאמר:

וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב אֶל בֵּיתוֹ וְאֶל כָּל אֲשֶׁר עִמּוֹ: הִסְרוּ אֶת אֱלֹהֵי הַנֹּכַח אֲשֶׁר בְּתַכְכֶּם... וַיִּתְּנוּ אֶל יַעֲקֹב אֶת כָּל אֱלֹהֵי הַנֹּכַח אֲשֶׁר בְּיָדָם וְאֶת הַנְּזָמִים אֲשֶׁר בְּאֲזִנֵיהֶם וַיִּטְמְנוּ אֹתָם יַעֲקֹב תַּחַת הָאֲלֹהִים אֲשֶׁר עִמָּם (לה, ב-ד).

הכתוב מעיד שבתוך בית יעקב היו אלהי נכר, ושכל אלהי נכר אלו ניתנו ליעקב ונקברו; ובוודאי התרפים של רחל בכלל. ייתכן שההדגשה "אל ביתו" רומזת לרחל; כך נדרש במדרש שכל טוב (מהדורת בובר, עמ' 198), שהכוונה היא לרחל ולתרפים. מכל מקום, גם אם אין הכתוב רומז באופן ספציפי לרחל, בוודאי היא בכלל. נמצא, שכאן עזבה רחל את החטא.

לאחר סיפור העליה לבית אל בפרשת וישלח, מסופר:

וַיִּסְעוּ מִבֵּית אֵל וַיְהִי עוֹד כְּבֵרֵת הָאָרֶץ לְבוֹא אֶפְרַתָּה, וַתֵּלֶד רַחֵל וַתִּקְשֶׁ בְּלִדְתָּהּ: וַיְהִי כִּהְקִשְׁתָּהּ בְּלִדְתָּהּ וַתֹּאמֶר לָהּ הַמְּיַלְדֶּת אֵל תִּירָאִי כִּי גַם זֶה לִּי בֵן: וַיְהִי בְּצֵאת נַפְשָׁהּ כִּי מָתָה וַתִּקְרָא שְׁמוֹ 'בֶּן-אוֹנִי' וְאָבִיו קָרָא לוֹ 'בְּנִימִין' (שם, טז-כ).

² גישה זו של רחל מתבטאת גם בפרטים אחרים בסיפור על רחל. עיין במאמרי בדף קשר הנ"ל.

ברור מתוך ההקשר שמשמעויות שני השמות קשורות בנסיבות של מיתת רחל, שהרי קריאת השם אינה סמוכה לבשורת "כי גם זה לך בן", אלא נאמר תחלה "ויהי בצאת נפשה כי מתה". מה משמעות 'בן אוני', וכיצד היא מתקשרת למיתת רחל?

פירוש המילה 'און' הוא בדרך כלל כוח, אך פירוש זה לא רלוונטי כאן, שהרי כאמור משמע שהשם קשור בנסיבות הקשות של לידתה. בב"ר (פב, ט) מבואר: "בר צערי בלשון ארמי" – 'בן אוני' הוא 'בן צערי' בארמית. הרמב"ן דחה פירוש זה, כיוון שלא סביר לדעתו שיהיה השם בארמית, שהרי כל שאר שמות בני יעקב הם בעברית. ראב"ע ורמב"ן פירשו לשון אנינות ואבלות, כמו "לא אכלתי באוני". גם פירוש זה הוא קשה, שהרי האבלות היא תגובת האנשים החיים בעקבות מיתת אחר, ולא תחושה של המת עצמו לפי מיתתו.

נראה לפרש את 'אוני' מלשון 'און',³ שמשמעותו הבל, עמל ושקר, והוא מופיע ספציפית לגבי תרפים כחסרי תועלת: "כי התרפים דברו און, והקוסמים חזו שקר, וחלמות השוא דברו, הגל נחמו"ן (זכריה י, ב); "כי חטאת קסם מרי, ואון ותרפים הפצרו" (שמ"א טו, כג). מסתבר ש'און' הוא מלשון 'אין' ו'אין'.⁴

רחל הבינה שייסוריה ומיתתה בלידתה באים על חטא התרפים בפרט, ועל ההבל של ניסיונותיה להשפיע באופן מאגי על מערכות שמים בכלל, ובטאה תחושה זו בקריאת שם בנה.⁵ בכך רחל הביעה את חרטתה על מעשיה והצדיקה על עצמה את הדין, ובכך השלימה את תשובתה.⁶

"ואני בבואי מפדן מתה עלי רחל"

יעקב ויוסף נפגשים שלוש פעמים בפרשת ויחי. בפעם הראשונה (מז, כט-לא) יעקב קורא ליוסף ומבקש ממנו לקברו בכנען ולא במצרים. בפעם השלישית (פרק מט) יוסף מגיע

³ ד' הכהן (בית מקרא עג) פירש את 'אוני' בגזירה דומה, אבל במשמעות הקשרית אחרת.

⁴ בהתכווצות הדיפתונג: 'אין'; בהתרחבויות הדיפתונג לעיצורים השונים 'י' ו-'ו': 'אין' ו'און' בהתאמה.

⁵ לעניין משמעות השם 'בנימין' בהקשר מיתת רחל, ראה מאמרי בבית המדרש הווירטואלי לפרשת ויצא.

⁶ מעניין להשוות את מיתת רחל למיתת אשת פנחס בן עלי (שמ"א ד, יט-כב). הלשונות מאוד דומים ("ויכעת מיתה ותדברנה הנצבות עליה אל תיראי כי בן ילדת"), וגם שם יש אישה שמקשה בלדתה, מתבשרת על בן, ותוך מיתתה קוראת שם. גם השם 'איכבוד' קשור בחטא ועונש (אמנם לא עונשה אלא עונש ישראל), והחטא שם, ההתייחסות לארון ה' כאמצעי מאגי לניצחון במלחמה, דומה רעיונית לחטא אצלנו. השוואה זו פותחה על ידי הרב אמנון בזק במאמרו במגדים כח.

ליעקב יחד עם יתר בני יעקב ומתברך עמהם בתורו. את הפגישה השנייה, בפרק מ"ח, יזם יוסף, כאשר שמע על מחלת אביו. תחילה, יעקב פונה אל יוסף (פסוקים ג-ז); לאחר מכן, כאשר יעקב רואה את אפרים ואת מנשה, שבאו עם יוסף, הוא מוסיף לברך אותם, ולבסוף מסיים בדברי פרידה מיוסף. נתמקד בדיבור הראשון של יעקב אל יוסף בפגישה זו, בפסוקים ג-ז:

וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב אֶל יוֹסֵף אֵל שְׂדֵי נְרָאָה אֵלַי בְּלוֹז בְּאֶרֶץ כְּנָעַן וַיְבָרֶךְ אֹתִי: וַיֹּאמֶר אֵלַי הֲנִי מִפְּרֵךְ וְהִרְבִּיתִךָ וַיְנַתִּיךָ לְקַהֵל עַמִּים וַיְנַתִּי אֶת הָאָרֶץ הַזֹּאת לְזֶרְעֶךָ אַחֲרַיִךָ אַחֲזַת עוֹלָם: וַעֲתָה שְׁנֵי בָנֶיךָ הַנּוֹלָדִים לְךָ בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם עַד בָּאִי אֵלַיךָ מִצְרַיִם לִי הֵם אֶפְרַיִם וּמְנַשֶּׁה כִּרְאוּבֵן וְשִׁמְעוֹן יִהְיוּ לִי: וּמוֹלְדֶיךָ אֲשֶׁר הוֹלְדֶת אַחֲרֵיהֶם לְךָ יִהְיוּ עַל שֵׁם אַחֲיֵיהֶם יִקְרָאוּ בְּנֵהְלָתָם:

וַאֲנִי בָּבְאִי מִפְּדֵן מֵתָה עָלַי רַחֵל בְּאֶרֶץ כְּנָעַן בְּדֶרֶךְ בְּעוֹד כְּבָרַת אָרֶץ לְבָא אֶפְרָתָה וְאֶקְבְּרָהָ שָׁם בְּדֶרֶךְ אֶפְרָתָה הוּא בֵּית לָחֶם.

בדברי יעקב אלה יש שלושה חלקים:

1. הזכרת ברכת א-ל ש-די ליעקב (ג-ד).
2. קבלת אפרים ומנשה להיות כבני יעקב לעניין נחלה (ה-ו).
3. הזכרת מיתת רחל וקבורתה (ז).

משמעות קבלת אפרים ומנשה להיות כבני יעקב לנחלה (חלק 2 הנ"ל) היא ברורה: יעקב מוסר ליוסף את חלק הבכור, פי שנים בנחלת אביו, כמפורש בדברי הימים א (ה, א-ב): "רְאוּבֵן בְּכֹר יִשְׂרָאֵל כִּי הוּא הַבְּכֹר וּבְחַלְלוֹ יְצוּעֵי אָבִיו נִתְּנָה בְּכֹרְתוֹ לְבְנֵי יוֹסֵף בֶּן יִשְׂרָאֵל... וְהַבְּכֹרָה לְיוֹסֵף". התורה קושרת בין החלקים 1 ו-2 על ידי המילה "ועתה", כלומר, הכפלת נחלת יוסף מבוססת על ברכת ה' ליעקב: ה' בברכתו מסר את הארץ ליעקב כ'אחוזת עולם', קניין ירושה נאחז ומוחזק בידו, שבידו להנחילה כפי ראות עיניו, ומתוקף זה יעקב מוסמך להנחיל ליוסף את חלק הבכורה בארץ.⁷

משמעות החלק השלישי בדברי יעקב ליוסף – הזכרת מיתת רחל וקבורתה – פחות ברור. מדוע יעקב מזכיר כאן את מיתת רחל ואת קבורתה?

⁷ להרחבה בעניין קשר זה שבין שני החלקים הראשונים הנ"ל, ראה מאמרי בבית המדרש הווירטואלי לפרשת ויחי.

רוב המפרשים (רש"י, ראב"ע ורמב"ן) ביארו שיעקב כאן בא להתנצל בפני יוסף ולהסביר מדוע לא קבר את רחל, אמו של יוסף, בקבורת אבותיו במערת המכפלה, המקום שבו ביקש יעקב מיוסף לקבור אותו.⁸ הקושי בהסבר זה הוא, שלפי זה נראה שאזכור מיתת רחל וקבורתה היה צריך להופיע לא כאן אלא לעיל, במסגרת המפגש הראשון של יעקב ויוסף בפרשה, כאשר יעקב מבקש מיוסף לקברו בקבורת אבותיו. רשב"ם מנסה ליישב קושי זה ומסביר שלמרות שהמניע של יעקב בדברים אלו היה להתנצל על כך שלא קבר את רחל במערת המכפלה, הוא אמר את הדברים כאן בגלל הקשר האסוציאטיבי עם ברכת ה' אליו, שהרי רחל מתה באותו הדרך כשבאו מבית אל, שם קיבל יעקב את הברכה הנדונה. אולם עדיין נראה שלפי זה המיקום וההקשר המתאימים לדברים אלו הם יחד עם בקשת יעקב על קבורתו הוא.

נראה שיש לבאר את משמעות אזכור מיתת רחל וקבורתה כאן באופן אחר לגמרי, ולשם כך ניזכר בתגובה של יעקב למיתת רחל. בפרשת וישלח, לאחר מיתת רחל וקבורתה, נאמר: "וַיַּצַּב יַעֲקֹב מַצֵּבָה עַל קְבֻרָתָהּ הוּא מַצֵּבֶת קְבֻרַת רַחֵל עַד הַיּוֹם" (לה, כ). מדוע הציב שם מצבה? ומדוע התורה טורחת להדגיש את המשך המצאות המצבה שם?

ראינו את חטאה של רחל – חטא שהתמקד בגניבת התרפים, כלי הניחוש, ובמעשים נוספים שלה. נראה, שחטאיה של רחל יצרו מחשבה – אצל אחי יוסף, ואולי גם אצל יעקב עצמו – שבעקבות חטאיה של רחל אין לה ולבניה מקום בישראל. כשם בדורות הקודמים היו אחים שנדחו מליטול חלק בברית עם ה' ומלנחול בארץ, יכול היה להיות שרחל ובניה יידחו אף הם. ונראה שאחי יוסף ראו את חטאיה של רחל כהצדקה – אם לא כמניע – למכירת יוסף. כך ניתן ללמוד מכך שדור לאחר מכן, כאשר יוסף בא לשחזר עבור האחים ביחס לבנימין את המצב אשר היו בו כשמכרו את יוסף עצמו, יוסף מביא אותם לחשוב שבנימין גנב את גביע הניחוש. כנראה, האחים הצדיקו את מכירת יוסף בכך שהוא בנה של רחל, גונבת התרפים. יוסף ציפה שכשם שהוציאו אותו מהמשפחה בתור בנה של גונבת כלי ניחוש, כך הם יוותרו גם על בנימין, גנב כלי הניחוש.

מעתה, נראה שיעקב הבין כי העובדה שרחל לא נענשה בעודם בחוץ לארץ ומיתתה נדחתה עד כניסתם לארץ – עד שניתנה לה הזדמנות לשוב בתשובה – מלמדת שמקומה של רחל הוא בארץ כנען, ושבניה זכאים לנחול בארץ עם אחיהם. וכדי להדגיש עובדה זו

⁸ סקירות מקיפות יותר של ביאורי המפרשים, מופיעה במאמרי הנ"ל ובמאמרו של הרב אברהם סתיו בגיליון זה.

לבניו ולדורות הבאים, קבר יעקב את רחל דווקא שם, במקום מיתתה, והעמיד מצבה שם בארץ כנען, ברצף אחד עם המצבה הקודמת בבית אל (המקום שבו ברח ה' את יעקב בנתינת הארץ). כך מבטא יעקב אמירה שאותה השגחה א-לוהית שברכה אותו ונתנה בידו את ארץ כנען, דחתה את מיתת רחל עד לאחר הכניסה לארץ, העמידה בבית אל ושיבת רחל בתשובה, ללמד שמקומה ומקום בניה כאן בארץ. והתורה באה ומאשרת מסר זה של יעקב בכך שהיא מדגישה את התקיימות המצבה שם.

על מסר זה של יעקב חוזר יעקב בפרשתנו, בדבריו ליוסף. כהמשך לדבריו הראשונים, בהם יעקב הדגיש את זכותו על הארץ ואת נחלתו היתירה של יוסף בארץ, יעקב מזכיר את מיתת רחל ואת קבורתה, לומר שאף ההשגחה הא-לוהית לימדה שמקומה של רחל הוא בארץ, וממילא גם מקומו של יוסף בן רחל הוא בארץ.

עוד נראה, שכך יש לבאר את הדגש "ואני" בתחילת הפסוק: אני יעקב, בעל אחוזת-עולם בארץ, בעל הסמכות להנחיל את הארץ ואת חלק הבכורה בארץ, בחרתי לקבור את רחל במקום מיתתה, כדי לקבוע שמקום מיתתה הוא משמעותי ולא מקרי, ומשמעותו היא שאתה, יוסף, זכאי לנחול בארץ.

לימים, רחל, שבזכות שיבתה מחטאייה זכתה לנחול בארץ, הפכה לסמל עבור בניה שעתידיים לשוב בתשובה ועל ידי כך לשוב אל הארץ:

כֹּה אָמַר ה' מְנַעֵי קוֹלְךָ מִבְּכִי וְעֵינַיִךָ מִדְּמָעָה כִּי יֵשׁ שִׁכְרִי לִפְעֻלְתֶּךָ נָאִם ה' וְשָׁבוּ מֵאֶרֶץ אוֹיֵב: וְיֵשׁ תִּקְוָה לְאַחֲרִיתֶךָ נָאִם ה' וְשָׁבוּ בָנִים לְגְבוּלָם: שְׁמוּעַ שְׁמַעְתִּי אֶפְרַיִם מִתְנוּדָד... הִשִּׁיבֵנִי וְאַשׁוּבָה כִּי אֶתָּה ה' אֱ-לֹהֵי: כִּי אֶחָרִי שׁוֹבֵי נַחֲמֵתִי וְאַחֲרֵי הַיְדָעִי סִפְקֵתִי עַל יַרְךָ בְּשֵׁתִי וְגַם נִקְלַמְתִּי כִּי נִשְׁאֵתִי חֲרַפְתָּ נְעוּרָי... שׁוֹבֵי בְּתוּלַת יִשְׂרָאֵל שָׁבִי אֶל עַרְיֶיךָ אֱלֹהֵי (ירמיה לא, טו-כ).